

Г.Қ. Рысбаева*¹, С.А. Алиева², Б.Р. Кульбекова³, Ж.А. Жумашова⁴

^{1,3,4}Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы

²Логистика және көлік академиясы, Қазақстан, Алматы

*e-mail: guldarhan@inbox.ru

АНТРОПОЦЕНТРАЛІК МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ КӨРКЕМДІК ТІЛ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (қазақ, орыс мақал-мәтелдері негізінде)

Мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі антропоцентрикалық мақал-мәтелдердегі көркемдік тіл қолданыстарының қолданылу аясы мен қарым-қатынасы, ұқсастықтары мен айырмашылықтары қарастырылған. Қазақ және орыс мақал-мәтелдерінде кездесетін көркемдік тіл ерекшеліктері салыстырылады. Мақал-мәтелдердің барынша ықшам, айтайын деген ойды қысқа да нұсқа берудегі ыңғайлылығы, екі тілде де бірдей екендігі анықталады. Көркемдік тіл айшықтары екі тілде де барынша молынан кездесетініне дәлелдер келтірілген. Зерттеу барысында көптеген қазақ және орыс тіліндегі мақал-мәтелдерге зерттеу жұмыстары жүргізілген, олардан мысалдар келтірілген. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеуге бағытталған қазіргі тіл білімінде мақал-мәтелдерді зерттеу ерекше орын алады, олар адамдардың құндылық пайымдаулары, тіршілік құбылыстары туралы негізгі түсініктері болып табылады. Кез-келген тілдегі барлық айырмашылықтарға қарамастан, мақал-мәтелдердің көпшілігі мейлі ол ауыспалы мағынада болсын, мейлі ол тура мағынада болсын, негізгі идеяны нақты, дәл, қысқаша жеткізумен ерекшеленеді. Ғасырлар бойы адамдар сөздің эмоционалды бояуын жақсарту үшін мақал-мәтелдер жасау шеберлігін жетілдіріп отырған. Тұрмыстағы, айналасындағы заттарды, құбылыстарды мақал-мәтелдер жасауда шебер пайдалана білген.

Түйін сөздер: салыстыру, әсірелеу, эмоцияналды бояуы, троптың қолданылуы, лексикалық құралдар, ауыспалы мағына, теңеу, эпитет, синекдоха, антитеза.

G. Rysbayeva*¹, S. Aliyeva², B. Kulbekova³, Zh. Zhumashova⁴

^{1,3,4}Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Kazakhstan, Almaty

²Academy of Logistics and Transport, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: guldarhan@inbox.ru

Features of the artistic language in anthropocentric proverbs (based on the material of Kazakh-Russian proverbs and sayings)

The article discusses the scope and relations, similarities and differences of the use of artistic language in anthropocentric proverbs and sayings in Kazakh and Russian. The features of the artistic language found in Kazakh and Russian proverbs are compared. The maximum brevity of proverbs and sayings is determined, the convenience of a brief presentation of thoughts that are the same in both languages. The evidence is given that artistic differences are found in abundance in the Kazakh and Russian languages. During the research, an analysis of many proverbs and sayings in Kazakh and Russian was carried out, examples were given. A special place in modern linguistics, aimed at studying the relationship between language and culture, is occupied by the study of proverbs and sayings, which are the basic ideas of people about values and phenomena in human life. Despite all the differences in any language, most proverbs and sayings are characterized by a clear, accurate, concise transmission of the main idea, whether figuratively or literally. For centuries, people have resorted to certain stylistic means, improving their skills in creating proverbs and sayings to improve emotional coloring, skillful use of objects and phenomena surrounding a person in proverbs and sayings.

Key words: comparison, exaggeration, emotional coloring, use of a trail, lexical means, variable meaning, equation, epithet, synecdoche, antithesis.

Г.К. Рысбаева*¹, С.А.Алиева², Б.Р.Кульбекова³, Ж.А.Жумашова⁴

^{1,3,4}Египетский университет исламской культуры имени Нур-Мубарака, Казахстан, Алматы

²Академия логистики и транспорта, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: guldarhan@inbox.ru

Особенности художественного языка в антропоцентрических пословицах (на основе материала казахских и русских пословиц и поговорок)

В статье рассмотрены сферы применения и отношения, сходства и различия употребления художественного языка в антропоцентрических пословицах и поговорках на казахском и русском языках. Сравниваются особенности художественного языка, встречающиеся в русских и казахских пословицах. Определяется максимальная краткость пословиц и поговорок, удобство краткого изложения мыслей, которые одинаковы в обоих языках. Приведены доказательства того, что художественные отличия встречаются в изобилии в казахском и русском языках. В ходе исследования был проведен анализ многих пословиц и поговорок на казахском и русском языках, приведены примеры. Особое место в современном языкознании, направленное на изучение взаимосвязи языка и культуры, занимает изучение пословиц и поговорок, которые являются базовыми представлениями людей о ценностях и явлениях в жизни человека. Несмотря на все различия в любом языке, большинство пословиц и поговорок характеризуются четкой, точной, краткой передачей основной идеи, будь то в переносном или буквальном смысле. На протяжении веков люди прибегали к определенным стилистическим средствам, совершенствуя свое мастерство в создании пословиц и поговорок для улучшения эмоциональной окраски, умелое использование в пословицах и поговорках предметов, явлений, окружающих человека.

Ключевые слова: сравнение, преувеличение, эмоциональная окраска, использование тропы, лексические средства, переменное значение, уравнивание, эпитет, синекдоха, антитеза.

Кіріспе

Тіл арқылы адамзат өзінің сан ғасырлар бойы басынан кешкенін, тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, дүниетанымын, адамзат өміріндегі нақты бір жайттарға баға беруін және т.б. көрсетеді. Тілде сақталған әдет-ғұрыптар мен салт-саналардың іздері мақал-мәтелдерде айрықша байқалады. Онда халықтың бүгінгі күнге дейін жеткен, ұрпақтан-ұрпаққа сақталып келген әдет-ғұрыптары, дүниетанымы, рухани және материалдық мәдениеті жан-жақты көрініс тапқан. Бұл жұмыста қазақ және орыс тілі мақал-мәтелдерін салғастыра зерттей отырып олардың мазмұн ұқсастықтары мен ұлттық сипатын ашу, тілдік бірліктердің ортақ тұстары мен ерекшеліктерін айқындау. Мақал-мәтелдер – ғасырлар бойы қалыптасып, сол халықпен мәңгі бақи бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние. Мақал-мәтелдер тілімізді байыта түсетін халықтың асыл қоры. Оның жұртшылық үшін пайдасы мен мәні зор.

Жұмыстың ғылыми теориялық негізі ретінде жалпы тіл біліміндегі, салыстырмалы-салғастырмалы тіл ғылымындағы мақал-мәтелдерге арналған, сондай-ақ қазақ және орыс тілдеріндегі мақал-мәтелдер туралы зерттелген ғылыми еңбектерге сүйендік. Қазақ тіл білімінде Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев, А.Байтұрсынов, І.Кеңесбаев, Р.Сәрсенбаев, Ә.Қайдар, Ө.Айтбаев,

С.Сәтенова, А.Нұрмаханов, Ө.Тұрманжанов, Д.Бекзат, Ш.Қарсыбекова, С.Қанапина, Р.Д.Тажимаева, А.Нысаналин, Б.Адамбаев, Ә.Донбаева, Д.Бегалықызы, Ғ.Мұсабаев, М.Рабдуллин т.б. еңбектерінде қарастырылса, орыс тіл білімінде В.В.Виноградов, Н.Н.Амосова, В.И.Даль, М.Т.Тагиев, Н.М.Шанский, Г.Л.Пермяков, Л.А.Булаховский сынды ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Мақалдар мен мәтелдердің дүниетанымдық табиғатының күрделілігі оның көнелігі мен қолдану аясының кеңдігінде ғана емес, мыңдаған ұрпақтардың ой санасында жатыр. Қазақ және орыс тілдеріндегі мақал-мәтелдерді талдау қандай да бір мәдениеттану зерттеулер сияқты тарихпен, дәстүрмен, салғастырылып отырған лингвомәдени қауымдастықтардың өмір салтының ерекшелігімен танысуды тереңдету, сонымен қатар мәдениетаралық қарым-қатынас барысында әр ұлттың ерекшелігін, менталитетін, олардың бір-бірін түсінушілік, ізгі ниеттілік пен толеранттылыққа болжау мүмкіндігі де зерттеудің өзектілігін айқындай түседі.

Мақал-мәтелдің өзінің құрылымы жағынан да, мағына жағынан да ерекшелігі бар. А.Байтұрсынұлы «Мақал тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан көрі мақал маңызды, шыны келеді. («Мал – жаным садағасы, жан – арым садағасы»; «Денсаулық – зор байлық»). Мәтел дегеніміз кезіне кел-

генде кесегінен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай әдетті сөз есебінде айтылады («Өзі тойса да, көзі тоймайды», «Көппен көрген ұлы той») деп бөледі. Мақал-мәтелдер құрылысы жағынан сырттай ұқсас болып келгенімен, олардың мазмұнды түйіндеуінде, ойды шешуінде өзіндік ерекшеліктері, айырмашылықтары бар. Ол айырмашылықтар мен ерекшеліктер мақал-мәтелдің ойды түйіндеу жағынан да, құрылымы жағынан да байқалады. Мақал дегеніміз – өмір құбылыстарын жинақтайтын бір немесе екі бөлімнен құралып, алдыңғысында жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды пікір айтатын, өте ықшам, бейнелі халық нақылы. Мақалдар аяқталған ойды білдіретін жай немесе құрмалас сөйлем болып келеді, құрамындағы сөздер өзінің дербес мағынасын сақтайды. Мақал – түсінікті тілде жазылып, тікелей айтылады. Мысалы, «Күлме досқа, келер басқа»; «Ашу – дұшпан, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос»; «Адамды досына қарап таны». Мәтел – түсінігі қиындау, астарлы тілмен айтылады. Мысалы, «Оң көзің сол көзің қарауыл болсын»; «Жыланның уы басында, бейқамның жауы қасында»; «Алажағым кетсе де, айташағым кетпесін»; «Бір кісі мың кісіге олжа салар»; «Ер мойынында қыл арқан шірімес». Мақал-мәтелдер қосарлана айтылып, бір-біріне туыс болғанымен, екеуінің өзара айырмашылықтары да бар. Мәтелдерде бейнелі сөз айшығы арқылы берілген ойды тыңдаушы өзі топшылайды, мәтелде дәлелдеу де, тиянақ та тұжырым да болмайды.

Мақал-мәтелдер бүкіл халықтардың тілінде де, төл тілімізде де дәлдігімен, беретін ой тереңдігімен, ойды жеткізудегі ықшамдылығымен ерекшеленеді. Бұл тілдік форма мейлінше ықшам мақал-мәтелдер түрінде де, бірнеше сөз оралымдарынан құралған нақыл сөз іспетті де болады. Қай мақал-мәтелдерді алсақ та онда прозалық, поэтикалық ырғақ, үйлесім, ұйқас, саз, интонация болады. Мақал-мәтелдер дыбыс үндестігіне де негізделеді. Сондықтан олар музыкалық саздылығымен тыңдармандарына әсер етеді, сөйлемдегі айтайын деген ойды барынша түйіндеп жеткізеді. Мысалы, «Есі бар жігіт елін табар, есі жоқ жігіт жаттың отын жағар» деген мақалды алалық. Осында «е, і» дауысты дыбыстары мен «ж» дауыссыз дыбысы бірнеше рет қайталанған. Сол дыбыстар мақалдың саздылығын күшейтіп, құлаққа жатық естіліп тұр.

Мақалдағы негізгі ой «есті жігіт» пен «ессіз жігітке» байланысты. Мақалда ақылды жігіттің өмірден өз орнын тауып, ешкімге тәуелді болмайтынын; ессіз жігіттің өз биігіне көтеріле алмай, әркімге құл болатынын кестелі ой, оралымды тіркеспен әдемі түйіндейді. Мақалдардағы сөздер бір-бірімен ұтымды да ырғақты үйлесе құрылған. Негізгі ұйқас жол аяғындағы «табар» мен «жағар» сөздеріне негізделіп, мақалдағы антоним сөздердің арама-қарсы салыстыра қолданылуы мақалдың астарындағы ойды терең де нақты аша білген. Сондай-ақ «*Тәрбиелі адам – тағалы атпен тең*» деген мақалда «Ата-анасына тәрбие көрген адам өмірде тура жолдан таймайды, қандай қиын кезең, тар асуда да жол таба алды» деген ойды жеткізуде «т, а» дыбыстарының қайталануы сөз оралымына саздылық пен ұйқасым берген. Мақал-мәтелдерді зерттеушілердің пікірінше ең көп қолданылатын көркемдік тәсіл бұл – синтаксистік параллелизм. Мысалы, «*Жақсылық көрсем – өзімнен, жамандық көрсем – өзімнен*»; «Елінен безген ер жаман, елге сыймас кер жаман»; «Азаматпен дос бол – адамшылығыңды біледі, білімдімен дос бол – сасқаныңда ақыл береді»; «*Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді*». Осы мақалдарда азаматтың адамгершілігі – достықтың бағасын білетін қасиетінде екенін, білімдімен дос болғанның қиындықта кеңесшісі жанында екенін салыстыра айтып, сөз мәнін әдемі кестелейді. Ал «тіл» туралы айтқанда «*Еттен өтіп, сүйекке жетер*» тіл құдіретін тиімді өрнектеген. Мақалдар өлең үлгісінде үйлесім тауып та беріле алады, кейде қара сөзбен де ұйқасты өрнекпен айтылады. Ұйқасқа («Күлме досыңа – келер басыңа»), аллитерациямен («Көшпелі елде қорған жоқ, көк сеңгірде орман жоқ»), ассонанспен («Өсер жастың алдын кеспе, өсер ағаштың алдын кеспе») беріле алады. Мақалдар өздерінің құрылымына қарай тура және ауыспалы мағынада кездеседі. Ал мәтелдерде ішкі астарын тыңдаушының пайым-парасатына салмақ сала отырып, тұспалдай жеткізеді. («Болат пышақ қын түбінде жатпайды»; «Қалауын тапса, қар жанар»; «Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме» деген сияқты мәтелдерде осындай әр мәселеге қатысты айтылғанда, тиісті тұжырым жасауға, естушіні ой таразысына салуға жетелейді.

Әдебиетке шолу

Мақал-мәтелдер – бұл қоғамдық өмірдегі және адамдардың қарым-қатынасында толғауы

терең, ойы ұтқыр, көркем жанр. Мақал-мәтелдер қазақ және орыс халқының өмірлік тәжірибиесін, оның моральдық құндылықтарын ғана емес, сонымен бірге оның сөз байлығын, айналасындағы әлемге деген ерекше көзқарасын да көрсетеді. Уақыт көшімен екшеленіп, сұрыпталып келген асыл қазынамыз мақал-мәтелдер – біздің тілімізді құнарлы да мәнді етіп, оған өзіндік көркем сипат береді.

Қазақ мақал-мәтелдерін алғаш боп жинақтаған фольклортанушы, жазушы Ө.Тұрманжанов «Мақалдар мен мәтелдер ауыз әдебиетінің ең байырғы, ең көне түрі. Ол ғасырлар бойы халықтың ұқыптап сақтап келген еңбек тәжірибесінің жиыны, ой-пікірінің түйіні, аңсаған асыл арманының арнасы, өмір тіршілігінің айнасы, көнеден жаңаға келе жатқан, тозбайтын, тот баспайтын өмірлік өшпес мұрасы» [Тұрманжанов Ө., 2004: 3 б] десе, ғалым Ә.Қайдар «Көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуаттысы мен құнарлысы болып саналатын мақал-мәтелдер тіл атаулының баршасына тән, өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін универсалдық құбылыс» [Қайдар Ә., 2,14: 425] деп анықтама береді.

Ең алғаш қазақ мақал-мәтелдерін 1897 ж. Ы.Алтынсарин Орынборда басып жариялады. Сонымен қатар В.В. Катаринскийдің «Сборник киргизских пословиц», Ә.Диваевтың құрастуруымен «Мың бір мақал», «Қазақ мақалдары» тағы басқа еңбектер жарық көрді. Қазақ ғалымдары мақал-мәтелдердің Орхон-Енесей жазба ескерткіштерінен бастау алатынын айтса («Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген», «Өлімнен ұят күшті»), ғалым Ғ.Тұрабаева өзінің «Түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі ортақтық» мақаласында Орхон жазбаларында мақал-мәтелдердің өте аз кездесетінін, ал Мақмұт Қашқаридың «Диуани-лұғат-ат-түрк» еңбегінде (Ташкент басылымында) 267 мақал-мәтелдердің бар екенін көрсетеді. Сол еңбегінде қазақ, қырғыз, татар, ұйғыр, түркімен халықтарының мақал-мәтелдерінің ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне тоқталып, оларды мынадай 3 түрге бөліп көрсетеді: 1. Мағынасы мен құрылымы ұқсас мақал-мәтелдер («Көсеу ұзын болса, қол күймес»); 2. Шығу тегі бір, жалпы мағына-мәні сәйкес, бірақ толық және қысқаша түрде кездесетін мақал-мәтелдер («Қорыққанға қос көрінер»); 3. Мағыналары ғана сақталған («Ауру қалса да, әдет қалмайды» [Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері, 1988: 181-189 б].

Қазақтың белгілі паремиолог ғалымы Ә.Қайдар мақал-мәтел туралы «Қазақ мақал-мәтелде-

рінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі дүниеде қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді»- деп жазған болатын. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу ісінде академик Ә.Қайдардың «Халық даналығы» атты еңбегі өте құнды. Бұл зерттеуде ғалым тіліміздегі қазақ халқының 2 мыңнан астам мақал-мәтелдеріне этнолингвистикалық түсінік береді және мақал-мәтелдердің табиғатына ғылыми талдау жасайды. Бұрын-соңды мақал-мәтелдерге байланысты жазылған еңбектерде кездеспейтін құнды, ғылыми пікірлер мен талдауларды осы еңбектен кездестіруге болады. Сондай-ақ, академик Ә.Т.Қайдардың осы бағыттағы «Қазақтар: ана тілі әлемінде» атты көлемді 3 томдық еңбегінде де мақал-мәтелдер этнолингвистикалық тұрғыдан талданып беріледі.

Қазіргі қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді топтастыру принциптерін анықтау арқылы олардың тіл жүйесіндегі алатын орнын белгілеу, мақал-мәтелдердің қоғамда қалыптасуына негіз болған о бастағы факторлар мен әр алуан уәждерді анықтау, сонымен бірге мақал-мәтелдердің мағынасына байланысты әртүрлі деңгейдегі дәрежесін анықтау. Бұл мақсаттарды орындау үшін жұмыста нақты мынадай міндеттерді шешу көзделді: Қазақ паремиологиясының дербес пән ретінде қалыптасуындағы антропоцентрилік бағыттағы зерттеулердің маңызын көрсету; Заттық – тақырыптық топтастыруды этнолингвистикалық (Адам – Қоғам – Табиғат) принциптерімен тоғыстыра қарастыру; Ә.Қайдардың «Халық даналығы» деген еңбегінде қазақ мақал-мәтелдеріне деген паремиологиялық көқарастар, оларды қолданудағы гомоцентристік принцип қарастырылған. 30-шы жылдардан бастап қазақ мақал-мәтелдерін жинақтап, жүйелеген Ө.Тұрманжанов «Мақал-мәтелдер – ауыз әдебиетінің ең байырғы, ең көне түрі; ол ғасырлар бойы халықтың ұқыптап сақтап келген еңбек тәжірибесінің және ой пікірінің түйіні, аңсаған асыл арманының арнасы, өмір-тіршілігінің айнасы, көнеден жаңаға, атадан балаға қалдырып келе жатқан, тозбайтын тот баспайтын өмірлік өлшем мұрасы» – деп анықтайды. [Тұрманжанов Ө., 2004: 37 б.].

Қазақ мақал-мәтелдерінің тарихын зерттеген ғалым С.Н.Нұрышев «Мақал – ауыз әдебиетінде қазақ халқының өмірін барлық жағынан кең түрде қамтып алған жанрлардың бірі» – деген болатын. Автор қазақ мақал-мәтелдерінің тарихын Қазақстанның Россияға қосылғанға дейінгі және қосылғаннан кейінгі тарихы деп, үлкен екі кезеңге бөліп қарау арқылы, яғни орыс мәдениетінің оған тигізген игілікті әсерін сөз ету арқылы баяндауға тырысады. С.Қанапина «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі» (Ғ.Мұстафин, С. Мұқанов шығармалары негізінде, (2006) атты ғылыми зерттеу жұмысында мақал-мәтелдердің көркем мәтіндегі орны туралы пайымдап, мақал-мәтелдегі этномәдени белгілердің символдық мәнін ашуға талпыныс жасайды. Ш.Қарсыбекова «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді топтастырудың этнолингвистикалық принциптері» (2006) атты ғылыми зерттеу еңбегінде мақал-мәтелдердің әуел баста тұрақты тіркес түрінде қалыптасып, тағылым, өсиет ұйытқысына айналып, мақал-мәтелдердің тұлғалық жағынан ғана емес, мағына-мазмұн жағынан да эволюциялық дамуды басынан кешіруі дәлелденген. Қоршаған табиғат құбылыстары мен қоғамдық қарым-қатынастардан алған тәжірибе, ұғым-түсінікті тұжырымдап, бейнелеп айтылу мақал-мәтелдердің қалыптасуындағы уәждердің кесте арқылы сатыланып дамуы қарастырылған. Д.Бекзат «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық прагматикалық аспектісі» (2003) атты ғылыми зерттеу жұмысында мақал-мәтелдерді лингвистиканың жаңа бір саласы паремиялогияның аясында қарастырып, мақал-мәтелдердің прагмо-когнитивтік аспектісі аясында және қазақ мақал-мәтелдерін фразеологияның аясынан алып шығып, паремиялогияның аясында зерттеу жұмыстарын жасаған.

Мүқәддәс Мирза «Қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдерінің паремиялогиялық жүйесі» (2007) атты ғылыми зерттеу жұмысында қазақ және ұйғыр тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ұқсастық, ерекшелік және этномәдени табиғатын айқындай отырып, олардың қалыптасуына негіз болған экстралингвистикалық факторлар мен әр алуан уәждерді анықтаған. Р.Д.Тажимаева «Семантика и структура антропоцентрических пословиц казахского и русского языков» (2007) атты ғылыми зерттеу еңбегінде қазақ және орыс антропоцентрлік мақал-мәтелдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, мақал-мәтелдердің паремиялогиялық бірлік ретіндегі мәртебесін анықтаған. Қазақ және орыс тілдеріндегі ан-

тропоцентрлік мақал-мәтелдердің семантикасы мен құрылымы талданған. Қазақ және орыс антропоцентрлік мақал-мәтелдерінің семантика мен құрылымдағы айырмашылықтарға қарағанда ұқсастықтары көп екендігі көрсетілген, бұл паремиялардың терең құрылымымен анықталады. Антропоцентрлік мақал-мәтелдердің логикалық-семантикалық жіктелуі жасалған.

Ал, орыс тілінде бұл салада зерттеу жұмыстары өте көп. Солардың бірі Г.Л.Пермяков мақал-мәтелдерді зерттеуді Азия, Африка елдерінің ертегілері мен аңыз әңгімелерін аудару тәжірибесінен, яғни 1968 жылы «Избранные пословицы и поговорки народов Востока» деген еңбегін шығарудан бастады. Ғалым осы еңбегінде фольклортанушылар зерттеп жүрген әр түрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің негізі типтерінің ұқсастықтарын жан-жақты түсіндіреді. Ғалымның кейінгі зерттеу еңбектері оған мақал-мәтелдерді басқа тілдер мен фольклорлық клишелер қатарында қарастырып, олардың ішкі және сыртқы құрылымдарына тереңірек тоқталуға болатынын көрсетті. Ғалым бұл салада «От поговорки до сказки» (1970), «К вопросу о структуре паремииологического фонда», «Основы структурной паремииологии» (1988), т.б. еңбектер жазып, паремиялогия ғылымының дамуына зор үлес қосты [Пермяков Г.Л. Основы структурной паремииологии, 1988: 7-8 бб.]. Алдымен ғалым мақал-мәтелдерді жүйелеудің бірнеше жіктемесін айта келе, олардың маңызды түрлерін көрсетеді.

Бұл мақаланы жазу барысында негізгі сүйенген әдебиеттеріміз орыс тіліндегі мақал-мәтелдер бойынша В.И.Дальдың жинаған материалдары болса, қазақ тілінде *Ө.Тұрманжанов, А. Нысаналиннің еңбектері және баспа беттеріндегі, галамтор беттерінен алынған мақал-мәтелдер болды. Сонымен бірге ағылшын тіліндегі мақалаларға назар аудардық. Мақал-мәтелдер туралы жазылған ғылыми еңбектер, қазақ-орыс тілдеріндегі аударма нұсқалары салыстырыла отырып талданды. Отандық ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына қарап осы сала бойынша көптеген нәтижелерге қол жеткізуге болады деп айта аламыз.*

Жаңа ғасырдың басынан бастап түркі тануда, мақал-мәтелдердің лексикалық, семантикалық және синтаксистік жақтары ғана емес, сонымен бірге көркемдік ерекшеліктері, олардың тіл-аралық ұқсастық деңгейлері, әр тілдің өзіндік айырмашылықтары да қарастырыла бастады. Дегенмен, мақал-мәтелдердің ерекшеліктері ту-

ралы тиянақты жүргізілген еңбектердің аздығы байқалады. Осы мәселелер зерттеу жұмысының өзектілігін дәлелдей түседі. Сондай-ақ мақал-мәтелдерді қазақ тіл білімінің жеке-дербес жаңа бір саласы – паремиологияның нақты зерттеу нысаны ету, оларды ұлттардың рухани мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен, ділімен сабақтастықта қарастыру енді қолға алынуда. Яғни қазақ және орыс мақал-мәтелдерін этнолингвистикалық және этномәдени бірлікте қарастыру – бұрын зерттелмеген сала.

Біздің зерттеуіміздің өзектілігі бұлармен ғана шектелмейді. Мақал-мәтелдер әрбір халықтың ауызекі тіліндегі өзіне ғана тән ерекшеліктерге ие, құрылымы ықшам, образдары бейнелі тіркестер болғандықтан, салыстырылатын қазақ және орыс тіліндегі мақал-мәтелдердің өзіндік ерекшеліктерін айқындау, түсіндіру әрі тың, әрі қызықты зерттеу болып отыр. Демек, тіл және ұлттың бірлігін танытатын қазақ және орыс мақал-мәтелдерін тілдік әрі этнолингвистикалық тұрғыдан қарастыра отырып, олардың астарындағы ұлттық болмысты айқындау, тіл арқылы ұлттың тарихи санасын, мәдениетін таныту жұмысымыздың өзектілігін көрсетеді.

Материалдар және әдістер

Мақал-мәтелдер бүкіл халықтардың тілінде де, төл тілімізде де дәлдігімен, беретін ой тереңдігімен, ойды жеткізудегі ықшамдылығымен ерекшеленеді. Бұл тілдік форманың мейлінше ықшам мақал-мәтелдер түрінде де, бірнеше сөз оралымдарынан құралған нақыл сөз іспеттілері де болады. Қай мақал-мәтелдерді алсақ та онда прозалық, поэтикалық ырғақ, үйлесім, ұйқас, саз, интонация болады.

Мақалада, зерттеу жұмыстарында көп қолданылатын – қазақ және орыс тілдеріндегі мақал-мәтелдерді талдау, топтастыру, салыстыру және жалпы қорытынды шығаруға көмектесетін логикалық әдістер қолданылды.

Зерттеудің мақсаты-қазақ және орыс тілдеріндегі антропоцентрилік мақал-мәтелдер туралы ерекшеліктерін, паремияларының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау.

Жұмыста қазақ және орыс тілдерінің мұрагерлік қоры мен рухани қазынасын молынан пайдалана отырып, олардың көркемдік тіл ерекшеліктері тұрғысынан ашып таныту мақсатында төмендегі нәтижелерге қол жеткізілді:

- Қазақ және орыс тілдеріндегі мақал-мәтелдер этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеліп, олардың қолдану аясы, тақырыптық топтары қарастырылды.

- Қазақ және орыс тілдеріндегі мақал-мәтелдердің көркемдік ерекшеліктері, бейнелік көріністері талданды.

Мақал-мәтелдер халықтар арасындағы этномәдени үрдістердің нәтижелерін тіларалық қарым-қатынас арқылы анықтаудың сенімді жолдарының бірі болып табылады. Соған орай, аумақтық тұрғыдан қатар жатқан екі мемлекеттің, тілді пайдаланушы халықтардың тарихи даму үрдісінің сәйкестігін, өзара тарихи-мәдени араласуын не болмаса өзара көршілестігінің нәтижесінде қалыптасуын анықтау тіл білімі үшін маңызды болмақ.

Мақал-мәтелдер – терең ой мен көркем сөздің оралымды ұйқасына құрылған халық қазынасы. Бұл пікірді ойшылдардың, ғалымдардың айтқан сөздері де дәлелдей түседі. «Паремиологический сборник» атты еңбегінде М.Сервантес «Пословицы короткие изречение выведенные из долгого опыта» – десе, осы тақырыпты ары қарай жалғастырған Берtrand Рассел «Пословицы – мудрость многих остроумие одного» – деп ой бөліседі, ал В.Даль болса «Пословицы русского народа» деген еңбегінде «Поговорка, народному же определению, цветочек, а пословица – ягодка» – деп жазды.

Нәтижелер және талдаулар

Зерттеу жұмысымызда тілдегі мақал-мәтелдерде кездесетін көркемдік бейнелі сөздерді талдап, олардың көркемдік қуатын ашуды мақсат еттік. Мақал-мәтелдердің айтуға жеңіл, тілге тез үйіріле кететіндігі, ойды жеткізудегі пікірді өткірлендіре алу қасиеті, ұшқырлығы мен тереңдігі – оның мазмұнға бай, көркемдік дәрежесі жоғарылығында.

Теңеу, *эпитет* – теңеу категориясын барлық тұрғыдан зерттеп оқулықтар жазған ғалым Т.Қоңыров теңеуге былай деп анықтама берді: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан көрсететін әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [Т.Қоңыров, 1978: 9]. Халық тілінде тұрақты теңеу (шашы жібектей, жұлдыздай жарық, желдей жүйрік, масатыдай құлшыр-

ған, сияқты теңеу түрлері) көп кездеседі. Мақал-мәтелдерді сөз өнеріндегі суреткер жиі қолданатын ажарлаушы сөз оралымдары деп танитын болсақ, теңеу – мақал-мәтелдердің де сәнін келтіріп, мәнін ашатын көркемдеуші құрал. Мысалы: «Жақсы жезде – әкендей», «Өз туысыңды жаттай сыйла, жат жанынан түңілсін» деген мақалдарда жақсы жездең әкендей қамқор болатынын, өз туысыңды қонағым деп сыйлаудың маңызы зор екенін теңеу арқылы көрсетіп тұр. «Екі тентек қосылса, саудай болар, екі ақылды қосылса таудай болар», «Мынау атты жұрт көргендей тәуір ғып бер, болмаса, бәрін құртып, жауыр ғып бер», «Жақсылардың үлгісі – жанып тұрған шамдай, шешендердің үлгісі – ағып тұрған балдай», «Баланың сөзі – батпандай, келіннің сөзі кетпендей»; «Жаманның сөзі түйеден түскендей, жақсының сөзі диірменнен шыққандай» сынды мақал-мәтелдерде теңеу экспрессивті реңін молайтып тұр.

Эпитет бұл көркемдік анықтамалар, олар объектінің кез-келген қасиетін немесе ерекшелігін, оның ішінде халық шығармашылығына тән тұрақты сипаттамаларды сипаттауға, түсіндіруге, сипаттауға қызмет етеді (З.Қабдолов, 1992: 180). Олардың көмегімен бір затты екінші бір затқа салыстыра теңей отырып бейнелейді. Мысалы, орыс тілінде: «Ложный друг подобен кошке: спереди ласкает, а сзади царапает», «Имей лиса побольше брюхо, волк бы с голоду подох», «Язык мой – враг мой, прежде ума глаголет», «Когда лиса читает проповеди, загоняй своих гусей», «Велика святорусская земля, а везде солнышко», «Если бы желания были лошадами, нищие могли бы ездить верхом».

Қазақ тілінде: «Ораза, намаз – тоқтықта»; «Тойған қыз төркінін танымас»; «Жақсы ит өлігін көрсетпейді»; «Жыртық үйді жел табар, өтірік сөзді шын табар». Осы сияқты керемет бейнелі сөз өрнектерінің айтуға оралымдылығы, тілде айтуға жеңіл келетіндігі, берілетін ойдың өткірлігі, тереңдігі мақал-мәтелдердің көркемдік сапаларын күшейте түседі. Орынды қолданыла білген көркемдегіш құралдар мақалдың мән-мағынасын тереңдетіп, ажарын ашып, айтайын деген ойды өткірлендіреді, қазіргі күнде бізге күнделікті тілімізде қолдана бермейтін халық шығармашылығының інжу-маржандарын бағалай білуге тәрбиелейді.

Метафора (грек *metaphora* – сөз мағынасын ауыстыру) – троптың, яғни сөздерді құбылудың бір түрі. Табиғаттағы құбылыстар мен заттардың бір-біріне ұқсас белгілері негізінде сөздердің

ауыс мағынада жұмсалуды (Қ.Жұмалиев, 1969: 116). Метафораның негізі – тақырыпты, әрекетті, құбылысты басқа объектімен, әрекетпен, құбылыспен атын атап көрсетпей салыстыру. Заттар мен құбылыстардың өзара ұқсас белгілері бойынша сөздердің астарлы мағынада жұмсалуды. Метафора сөз өнерінің, оның ішінде поэтика мен риторика сияқты салаларының, эстетика мен логика, философия, тіл (стилистика, лексикология, психолінгвистика) т.б. ғылымдардың зерттеу нысанына айнала алады. «Метафораның табиғатында жұмбақ бар» деген болатын Аристотель. Қ.Жұмалиев метафораны «сыртқы не ішкі бір ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау, екі нәрсенің арасына тепе-теңдік белгісін қою» деп анықтама берген болса (Қ.Жұмалиев, 1969: 117), З.Қабдолов «Метафора дегеніміз суреттеліп отырған затты не құбылысты анықтау үшін, ажарландырып реңк беру үшін оларды ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау, сөйтіп, зерттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстемелеу, мазмұнын тереңдетіп көрсету, әсерін үстемелеп күшейту» – деп тұжырымдайды (З.Қабдолов, 1992: 214). «Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауыс мағынада жұмсалуды – метафора деп аталады» немесе «Метафора дегеніміз – заттың, құбылыстың сыртқы не тағы бір ұқсастық қасиеттеріне қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балап көрсету. Екі заттың, құбылыстың арасына тепе-теңдік белгісін қою» – деген болатын Б.Хасанов (Б.Хасанов., 1966:23). Мақал-мәтелдердің жасалуында метафора да өнімді қызмет етеді. Метафора ықшамдалған, жинақы түрінде, бүкіл астарлы ойды шебер тұжырымдауға ықпал етеді, заттарды немесе құбылыстарды үнемді, нақты суреттеуге мүмкіндік береді. Мысалы, орыс тілінде: «Если река шумит, значит, течет вода»; «Хороший слушатель, достаточно нескольких слов»; «Подарочная лошадь не смотрит на зуб»; «Прошлая вода не двигает мельницы»; «К плохой погоде хорошее лицо»; «За любовь любовью платят»; «Кто рано встает, бог помогает»; «Мертвый король, король положил»; «Хотя обезьяна одевается в шелк, обезьяной остается»; «Плохая ошибка никогда не умирает». Қазақ тілінде: «Көз – нұрдың ұясы, көңіл – сырдың ұясы»; «Қызың болса – өріс, ұлың болса – қоныс»; «Судың түбін шым бекітеді, даудың түбін қыз бекітеді»; «Жақсы сөз – жарым ырыс»; «Жаман дос көлеңке сияқты: басыңда болса қашып құтыла алмайсың, басыңа

іс түссе іздеп таба алмайсың»; «Ата – асқар тау, ана – бауырындағы бұлақ, бала – жағасындағы құрақ»; «Еңбек – ырыстың бұлағы, еңбек – бақыттың шырағы», «Кітап – білім бұлағы, білім – өмір шырағы».

Кейіптеу – метафораның бір түрі-тірі заттың белгілері мен қасиеттерін жансыз заттарға беру. Мысалы, орыс тілінде: «Свободные губы топят корабли», «Хмель шумит – ум молчит», «Авоська да веревку вьет»; «Ставить палки в колеса»; «Ветер горы разрушает, слово народы поднимает», «Язык до Рима доведет»; «Труд всегда дает, а лень только берет»; «Подальше положишь – поближе возьмешь». Қазақ тілінде: «Асыл тастан шығады, ақыл жастан шығады»; «Ескіні еске алмай, жаңа жадына түспейді»;

Жоғарыда келтірілген мысалдардарда жансыз затқа жан бітіре суреттеу арқылы мақал-мәтелдердің мағынасы ашылып, сөздер ұйқасымдылыққа ие болған. Сонымен, мақал-мәтелдерде көркемдегіш құралдардың түрлерін қолдану олардың экспрессивтік-эмоциялық маңызын арттырып, тілге оралымды, ойға қонымды етеді.

Метонимия – троптың бір түрі; бір заттың (құбылыстың) атауын олардың арасындағы сыртқы немесе ішкі байланыс негізінде басқа зат немесе құбылыс атауының орнына қолдану. Жақындыққа негізделген бұл жол лексиканың байлығының көрсеткіші болып табылады және сөйлеудің экспрессивтілік күшін арттырады. А.Байтұрсыновтың берген анықтамасы бойынша «Метонимия дегеніміз – арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту, алмастыру, ауысу» [А.Байтұрсынов., 1984:126]. Осы тәріздес ғылыми анықтамалар А.Байтұрсынов [3], З.Қабдолов [2], Б. Хасанов [5] т.б. еңбектерінде беріледі. Адам мен оның қасиеттерін, әрекеттер мен күйлерді алмастырады, орыс тілінде: «Жизнь рыбы в воде, жизнь молодца с народом»; «Сарафан за кафтаном не ходит»; «Честно работающий обретает благо»; «За его языком не поспеешь и босиком»; «На всякий роток не накинешь платок»; «Повинную голову и меч не сечет».

Әрекет немесе оның нәтижелері осы әрекет құралының атауымен ауыстырылған мақал-мәтелдер: «Дом не велик, а лежать не велит»; «Дом, дому не указ»; «Зеленый седому не указ»; «На воре шапка горит»; «Слово пуце стрелы разит»; «Бритва скребет, а слово режет». Кейбір мақал-мәтелдерде объектінің кейбір қасиеттерін басқаларымен салыстыру бар: «Кровь людская не водица»; «Капля такта дороже потоков острословия».

Қазақ тілінде: «Қарны ашқан қазан жағалайды»; «Күшік асырап, ит еттім, ол балтырымды қанатты»; «Ертеңнен салса, кешке озған, Ылди-дан салса, төске озған»; «Қаламы жүйірік, тілі өткір»; «Жаманнан жарты қасық ас қалады»; «Табақ тамағымен жарасты, батыр жарағымен жарасты»; «Қара бет болып қашқаннан, қайрат көрсетіп өлген артық» деген сияқты мақал-мәтелдерді келтіруге болады.

Параллелизм – Сөз өнеріндегі айшықтау тәсілінің әсем түрінің бірі – егіздеу. Бұл тәсілге ғалым З.Қабдолов «Параллелизм, яғни егіздеу дегеніміз – екі түрлі нәрсені, құбылысты, ұғымды, сезімді қатар қойып, жұптап суреттеу» – деп айтқан болатын (Қабдолов З., 1992: 236 б).

Параллелизмде екі нәрсені қатар алғанда араларында бір ұқсастықтары болады, бірақ оларды бір-біріне теңемейді, немесе шендестіру сияқты арасы алшақ жатқан екі нәрсені қарама-қарсы қойып, үшінші бір нәрсені көзге елестетуді мақсат етпейді. Кейде мақалда да бір-біріне ұқсас екі құбылысты қатар қоя отырып ойды тереңдете беру, негізге алынған мәселені айқындай түсу, мағына үстемелеу үшін егіздеу тәсілін қолдану жиі байқалады. Мысалы, орыс тілінде: «Слово – серебро, молчание – золото»; «Правда хороша, а счастье лучше»; «Слово не воробей, вылетит не поймаешь»; «Пришла беда, разлилась вода: переохать нельзя, а стоять не велят»; «Одна нога обу-та, другая разута; а кабы третья была – не знаю куда бы пошла»; «Слезливый слезами обольет-ся, а смешливый со смеху надорвется»; «Охота смертная, да участь горькая»; «Телята пропали, а овец покрали»; «Забота не съела, так скука одо-дела»; «В объезд, так к обеду, а прямо, так дай бог к ночи»; «Жить грустно, а умирать тошно»; «Старики вымерли – нас не дождались, молодые родились – нас не спросились»; «Где баба, там рынок, где две, там базар»; «Одинокому – хоть утопиться, женатому – хоть удавиться»; «Где чихнуть пришлось – запятая, где икнулось – двое-точие, а где табаку понюхать – точка».

Қазақ тілінде: «Жол қуған кәдеге жолығады, сөз қуған бәлеге жолығады»; «Терін төксе жеріне, жер тілеуін береді, елін сүйген еріне, ел тілеуін береді»; «Жолдасын таппаған ер азады, қордасын таппаған жер азады»; «Су кірді тазартса, оқу миды тазартады»; «Қой көрмеген қой көрсе, қуалап жүріп өлтірер, ұл таппаған ұл тапса, уалап жүріп өлтірер»; «Ыдысын көр де асын іш, анасын көр де қызын ал»; «Жақсылық көрсем – өзімнен, жамандық көрсем – өзімнен»; «Ел ұлсыз болмас, жер гүлсіз болмас»; «Жақсы

адам – елдің ырысы, жақсы жер жанның тынысы» т.б. Көркемдегіш тіл құралдарының түрі кездесетіндігін осындай мысалдардан көруге болады. Мақал-мәтелдердің көркемдік ерекшеліктерін зерттеу қазақ, орыс мәдениетінің шығу тегіне, өткенге, біздің халқымызда ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлерге жүгінуге мүмкіндік беретінін көреміз. Көріп отырғанымыздай, мақал-мәтелдердің қысқа болуы, тұжырымдардың бейнесі мен анықтығын тани түсуге кедергі келтірмейді.

Қайталау – мақал-мәтелдерде адамның экспрессивтілік-эмоциялық көңіл күйін қалыптастыру үшін жиі қолданылатын тілдік құрал, троп түрлерінің ішіне кіреді. Жеке троп түрі ретінде қарастырылмайды. Антропоцентрикалық мақал-мәтелдерде айтайын деген ойдың маңызы зор екендігін көрсету үшін бір сөзді қайталап, екпін түсіріп айтады. Мысалы: орыс тілінде: «По-настоящему красив тот, кто красиво поступает»; «О человеке судят не по его словам, а по его делам». Қазақ тілінде «Тура ағаш үйге тіреу, тура жігіт елге тіреу». Берілген мысалдарда сын есім қайталанады. Келесі мысалда үстеу қайталанады: – «Кто долго отсутствует, того быстро забывают»; «С глаз долой – из сердца вон»; «Тар жерде табысқан, кең жерде келіседі». Сан есімнің қайталануы: – «Кто первым придет, того первым и обслужат»; «Первому гостю первое место и красная ложка»; «Екі жақсы қосылса өлгенінше дос болады, екі жаман қосылса, өлгенінше қас болады». Қазақ тілінде: «Жыға жығылмай ту жығылмас»; «Сыйға сый, сыраға бал»; «Жақсылыққа жақсылық әр кісінің ісі, жамандыққа жақсылық нағыз кісінің ісі»; «Атасы басқа аттан түс, атасы бір, атқа мін»; «Әкесі құрдастың баласы құрдас» – деген сияқты ішінде сөздері қайталанып келетін мақал-мәтелдер кездеседі. Осы немесе басқа да қайталану орын алатын орыс мақал-мәтелдерінің мысалдарына жүгінейік: «Деньги к деньгам»; «Береженого бог бережет»; «Любящих и Бог любит». Қазақ тілінде: «Балықшы балықшыны алыстан таниды»; «Бөрінің аузы жесе де қан, жемесе де қан»; «Ағайын – ағайынның айнасы»; «Малым-жанымның садағасы, жаным-арымның садағасы»; «Әкесі достың баласы дос»; Бұл жағдайларда зат есімдердің әр түрлі жағдайларда қайталануы іс-әрекетті жасаған адамға немесе іс-әрекет жасалатын объектіге назар аударады. Мақал-мәтелдердің императивті көңіл-күй түрінде берілетін мысалдары бар: «Живи и дай жить другим» немесе етістіктің қазіргі немесе

өткен шақтағы тіркесі және оның императивті көңіл-күйдегі формасы – бұл ескерту және болашаққа кеңес «Умел дитя родить – умей и научить»; «Любишь говорить – люби и слушать». Қазақ тілінде: «Малыңа сүйенбе, арыңа сүйен»; «Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра»; «Ат аяғынан семірді, адам құлағынан семірді»; «Асыл тастан, ақыл жастан шығады»; «Жаманға сырынды айтпа, сырынды айтсаң да, шынынды айтпа»; «Көп ойласаң – дана боласың, көп ойнасаң – бала боласың».

Бұл топта сақиналы қайталау немесе эллипс сияқты экспрессивті құралды қолданатын мақал-мәтелдерге ерекше орын беріледі. Бұл қайталанатын лексема басқы және соңғы қолданыста болған кезде, мақал мен мәтелге қосымша үстеме экспрессивтілік рең береді. Мысалы, «Алмаз алмазом режут»; «Нашла коса на камень»; «Деньги производят деньги»; «Деньги к деньгам»; «Береженого Бог бережет»; «Любящих и Бог любит». Қазақ тілінде: «Сақтансаң құдай да сақтайды»; «Теңге тыннан өсер». Сондай-ақ, бірнеше лексемалар қайталанатын мақал-мәтелдер орыс тілінде де бар. Мысалы: «Дружба дружбой, а служба службой»; «Любишь кататься – люби и саночки возить». Сөйлемде бірнеше сөз таптарының қайталанып келуі: «Прочь из виду, прочь из памяти»; «С глаз долой – из сердца вон»; «Отдал пенни, придется отдать и фунт»; «Взялся за гуж, не говори, что не дюж»; «В глаза – как лисица, за глаза – как волк»; «Малые знания хуже незнаний». Орыс тіліндегі мақал-мәтелдерде зат есімдердің қайталануы: «Колос к колосу – получится сноп»; «Зернышко к зернышку – насыплешь мешок». Қазақ тілінде: «Кәсіп, кәсіп түбі – нәсіп»; «Қызым келіннен ғибрат алып өседі, ұлым елімнен ғибрат алып өседі»; «Сыр ашу оңай, сыр тую қиын»; «Қашқан қоян, жатқан қоянды ала кетеді». Бұл мысалда лексемалардың қайталануы ғана емес, сонымен қатар мақалдың екі бөлігінің синтаксистік өрнегінің қайталануы да бар, бұл сөйлемнің қысқа да нұсқа болып жеткізілуінің ең жақсы көрінісі деп түсінеміз. Келесі сөз сөйлеудің негізгі және қызметтік бөліктерін үш рет қайталауға негізделген: «Всему свое место и всё на своем месте». Қайталанатын лексемалар мәтінге жұмбақтық мағына береді, тыңдарманын ойлануға мәжбүр етеді. Мақал-мәтелдердегі синтаксистік қайталаудан тілдің экспрессивті қуатын айқын көреміз.

Зерттеу нәтижесінде мынадай қорытынды жасауға болады: 1) қайталау және антонимия –

мақал-мәтелдерді қабылдауға әсер ететін маңызды тілдік құрал, бұл екі тілде де қысқа мәтінді түсінікті және мәнерлі етудің тиімді және жиі қолданылатын түрі; 2) екі және үш жұп антонимдері бар мақал-мәтелдердің мысалдары екі тілде де теңдей кездеседі; 3) қайталау мен қарсы қоя салыстыру тіркесін қолданатын мақал-мәтелдер саны екі тілде де теңдей дәрежеде кездеседі.

Синекдоха – поэтикалық тәсілдің бірі мегзеу де мақал-мәтелдердің жасалуында жиі қолданылатын көркемдік құрал. З.Қабдолов «Синекдоха (мегзеу) – суреттелетін құбылысты бүтіннің орнына бөлшекті пайдалану, жалпының орнына жалқылықты көрсету арқылы немесе соның бәрін керісінше бейнелеу» – деп жазған болатын (Қабдолов З., 1992: 238 б).

Бұл бөліктің тұтасымен қатынасына негізделген метонимияның бір түрі. Егер метонимия өзіндік туыстыққа негізделген болса, онда синекдоха негізі тек қарама-қайшылық дәрежесіне дейін жеткізілген сандық фактор болып табылады (көп және жалғыз, бөлік және тұтас) (Қабдолов З., 1992: 236 б). Мысалы, орыс тілінде: «Глаза боятся, а руки делают»; «От дурной головы и ногам покоя нет»; «Идем на судака»; «Где не ступала нога человека»; «*Всякая рука к себе тянет*»; «*Лучше умерет с честью, чем жить с позором*»; «Один с сошкой, а семеро с ложкой». Қазақ тілінде: «Құлақ естігенді көз көреді»; «Аузы жаман елді былғар, аяғы жаман төрді былғар»; «Оң көзіңе сол көзің қарауыл болсын»; «Тілеушінің бір беті қара, бермеушінің екі беті қара»; «Тыныш құлақ, сау бас, бас сауында аулақ қаш»; «Қолда бар да алтынның қадірі жоқ»; «Айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарады»; «У ішсең – руыңмен»; «Пышпақ қанша өткір болса да, өз сабын жона алмайды».

Синекдоха – айтайын деген ойыңды, сөйлеуді әр тараптандырудың, объектіні ойға қол жетімді етудің тамаша тәсілі. Синекдоха – поэзияда, әдебиетте және көпшілік алдында сөйлеуде қолданылатын ең көп таралған жолдардың бірі. Бұл стилистикалық құрылымының мақсаты – образды барынша қысқа әрі мәнерлі етіп тыңдаушының жүрегіне жеткізе білу. Бұл негізгі мәліметтерді есте сақтауға көмектеседі. Синекдоханың көмегімен біз хабардың негізгі мәнін бірнеше сөзбен түсіне және жеткізе аламыз.

Салыстыру бір затты екіншісімен салыстыруға көмектеседі. Нысанды жаңа, кейде күтпеген жағынан көруге көмектесіп, салыстырып, сөз әсерлерлілігін тереңдетеді. Мақал-мәтелдерде

салыстырмалылық жиі қолданылады. Орыс тілінде: «Судьба – индейка, жизнь – копейка»; «Злой человек – как уголь: не обежжет, так замарает»; «Старый друг лучше новых двух»; «Баба, что глиняный горшок: вынь из печи, [а] он пуще шипит»; «Утро вечера мудренее»; «Трава соломы зеленее»; «Без труда не выловишь рыбку из пруда»; «Баба не горшок: берестой не повеешь»; «Не мил свет когда друга нет»; «Не ножа бойся, а языка»; «И стар, и млад празднику рад»; «*Правит, как черт болотом*»; «*Разговорчив, как устрица*». Қазақ тілінде: «Қорлық өмірден ерлік өлім артық»; «Жас ағашқа сүйеніп, кәрі ағаш күн көрер»; «Жас кезімде бейнет бер, қартайғанда зейнет бер»; «Жастық – көкке, кәрілік жерге қаратады»; «Жаман сөз – жанға кірген тікен, жақсы сөз – таптырмайтын ем». Сонымен, адамдар көркемдеуіш тіл құралдарының көмегімен экспрессивтілікті арттырады. Мақал-мәтелдер салыстырмалы немесе аллегориялық мәлімдемелер болып табылады және халықтың күнделікті даналығын қамтиды.

Салыстыруды көрсетудің жағдайлары қызықты. Сын есімдердің бірдей синтаксистік орналасуы, антонимдік салыстырулар – бұл мәтіндердің қазақ және орыс тілдеріндегі экспрессивтілігі мен бейнесінің қайнар көзі. Жалпы, салыстыру арнайы тілдік әдіс ретінде мақал-мәтелдерде неғұрлым жақсы және дұрыс деген ойды айқындау үшін жиі қолданылады. Мысалы: «Одна голова хорошо, а две еще лучше»; «*Біреуден екеу жақсы, екеуден үшеу жақсы*». Антонимдік сандарды салыстыру достық, серіктестік, өзара көмек ұғымының бейнелі көрінісі болып табылады. Біз антонимдік құбылыстарды салыстыру арқылы халық даналығы баяндалған мысалдарды келтіреміз: «*Малые знания хуже незнаний*»; «Закон – что паутина: шмель проскочит, а муха увязнет». Қазақ тілінде: «Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді», «Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені, еменнің иілгені – сынғаны». Осы келтірілген мақал-мәтелдердің өзінен өмір құбылыстары типтендіріліп, дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей беріліп отырғанын байқаймыз. Бұл мәтіндерде нақыл сөздердің салыстырмалы дәрежесі жақсы және жаман деген түсініктерді нақтылау үшін қолданылған, олар адамның қалай өмір сүру керектігі туралы түсінік береді.

Шендестіру (антитеза) – «Көркем тілде немесе шешендік тіл жарыстарында екі түрлі ұғымды, пайымдарды, бейнелерді, деректі не дерексіз күйлерді бір-біріне қарама-қарсы қою арқылы

жасалатын стильдік тұлға». (Қабдолов З., 1992: 237 б). Орыс тілінде: «Борода апостольская, а усок дьявольский»; «Тише едешь, дальше будешь»; «Легко подружиться, тяжело разлучиться»; «Умный научит, дурак наскучит»; «В вашем взгляде есть свет, а в вашей душе тьма»; «Лучше поздно, чем никогда»; «Ум нажить – не город родить»; «Слово не совет, а сила не брань». Қазақ тілінде: «Өзі тойса да көзі тоймайды»; «Қатыны семіз, ері арық, иесі семіз, аты арық, тұз жұтынан сақтасын»; «Ер бір рет өледі, қорқақ мың рет өледі».

Мақал-мәтелдер екі құбылысты, екі нәрсені салыстыра отырып айтса, бірде оларды қарама-қарсы қою арқылы сөзді айшықтандыра түседі. «Жақсының басына іс түссе, ашынар да ашылар, жаманның басына іс түссе, бір тулар да басылар», «Жақсы атқа бір қамшы, жаман атқа мың қамшы жетіп жатыр», «Саналы адам сағынды сындырмас, санасыз адам жағынды тындырмас», «Өнерлі жігіт өрде озар, өнерсіз жігіт жер соғар», «Атадан жақсы ұл туса, елінің қамын жейді, атадан жаман ұл туса, елінің малын жейді», «Жақсы сөйлесе аузынан гүл төгіледі, жаман сөйлесе аузынан жын төгіледі». Бұл – әдебиеттегі ойды нақтылап беруде, мағынаны айқындауда жиі қолданылатын шендестіру тәсілінің мақал-мәтелдердегі қолданысы.

Антитезаның сөз өнеріндегі алатын орны бөлек және оның ежелгі бастауы аңыздарда жатқанын естен шығармауымыз керек. Адамзат ежелгі дәуірдегі дүниені: аспан – жер, жарық – қараңғы, жылы – суық, су – от, т.б. деп қарама-қарсы ұғыммен салыстыра тануын шендестірудің алғашқы белгілері деп қабылдауымыз керек. Сөз өнерінде антитеза жай ғана салыстырыла салмай өзіне ғана тән көркемдік, бейнелік бояумен ерекшеленіп тұрады. Әдебиеттану ғылымында бұл әдіске, ең алғаш назар аударған А. Байтұрсынов болды. Ол: «Жай уақыттағы қайғыдан қуаныш үстінде көрген қайғы жанға көбірек батады. Жарлылық қиындығы жасынан жарлы болғаннан гөрі байлықтан айырылып қалып жарлы болғанға көбірек сезіледі. Көріксіз адамның бетіндегі дақтан көрікті адамның бетіндегі дақ көзге бірден түседі. Тәттінің артынан ащылық, дәмдінің артынан дәмсіздік артығырақ білінеді» – деп жазған болатын.

Антитеза паремия мәтінін жобалауда ерекше рөл атқарады. Мамандардың айтуынша, мақал-мәтелдердің шамамен 16,2 пайызы антитезаға негізделген. Мақал-мәтелдердің мағынасын барынша ашық білдіру үшін антитезаны қолдануға

тырысады. Көбінесе синтаксистік құрылым антоним сөздерді қолданады.

Конверсив – жалпы тіл білімінде сөздердің бір лексико-грамматикалық категорияларға ауысуы «конверсия» (ағ.conversion – айналу) деп аталады да, ол сөзжасамның бір түрі ретінде танылады. «Учёный водит, а неучёный следом ходит»; «Білімдіге дүние жарық, білімсіздің күні қаріп». Құрамында антонимдер бар, сапалы (қарсы) қарама-қайшылықты білдіретін мақал-мәтелдер: «Муж пашет, а жена пляшет»; «Все в шутку сказано, да всерьез задумано»; «Сани готовь летом, а телегу – зимой»; «Близко ли, далеко ли, низко ли, высоко ли»; «Соқырға таяқ ұстатқандай»; «Жақсы – сыйлағанының құлы, жаман – қорыққанының құлы»; «Ауырдың астымен, жеңілдің үстімен». Конверсия бойынша жүргізілген зерттеу жұмыстары оның екі шартқа жауап беру керектігін анықтады: 1) бірдей әрекетті, күйді білдіру; 2) қарама-қарсы бағытқа ие болу.

Әр түрлі жүйелік тілдердің материалдары негізінде жүргізілген зерттеу антонимдер мен конверсив арасындағы үлкен ұқсастық пен параллелизмге қарамастан, бұл әр түрлі ұғымдар екенін көрсетеді және конверсивтілікті білдіретін сөз табы көбіне етістік екендігін дәлелдейді, ал антонимдерде сын есімдердің үлкен белсенділігі бар.

Энантиосемия – ол бір сөздің өзіне қарама қарсы мәнде жұмсалуды, яғни көп мағыналылық. Бұл құбылыс энантиосемия деп аталады. Орыс тілінде: «Удобрилась мачеха до пасынка: велела в заговенье все щи выхлебать» (тілдік энантиосемия); «В шутку сказано, да всерьез задумано»; «Летом готовь сани, а зимой – телегу»; «В зачинах сказок: Близко ли, далеко ли, низко ли, высоко ли». Қазақ тілінде: «Бір жақсы бар жұрттың қамын жейді, бір жақсы бар жұрттың малын жейді» «Халық сүймес, халық сүйсе суға батпас, отқа күймес»; «Құдайға жазсаң жаз, көпке жазба»; «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады». Лексикада антифразиске негізделген энантиосемия, яғни ирониялық қайта ойлау сөйлеу құбылыстарына жатады, ал фразеологияда ол тілдік құбылыстарға жатады.

Әсірелеу (гипербола) – эмоционалды бағалауды күшейту құралы. Бұл белгілі бір қасиеттерді, қасиеттерді, процестерді немесе құбылыстарды, әрекеттерді шамадан тыс асыра сілтеу. Грек тілінен аударғанда «гиперболь» шамадан тыс және артық деп аударылады. (Қабдолов З., 1992: 189 б.). Гипер префиксі өте жоғары дегенді

білдіреді. Орыс тілінде: «Из кожи лезть вон»; «В трех соснах заблудиться»; «Грех с орех, ядро с ведро»; «Старичок с кувшин, борода с аршин»; «Сам с нос, борода с воз»; «Море по колёно»; «Слезы текут ручьями», «Трус умирает тысячу раз, а герой только однажды»; «Как жердь высок, а силы с ноготок»; «Не всяк тот повар, что с длиннющим ножом ходит»; «На краю земли»; «Испугаться до смерти»; «Задушить в объятиях»; «Любить до безумия». Қазақ тілінде: «Тарыдан тау, тамшыдан көл», «Қара арғымақ арыса, қарға адым жерің мұң болар»; «Аққан жасы сел болған, етегі толып, көл болған...»; «Балығы тайдай тулаған, бақсысы қойдай шулаған»; «Шырмауығы шөккен түйе таптырмас, балығы көлге жылқы жаптырмас». Ескерте кететін бір нәрсе, гипербола паремияларда әдетте қолданылмайды: ол сөзжасам деңгейінде сирек кездеседі, ал асыра сілтеудің өзі көбінесе экспрессивті мағынасы бар сөздердің есебінен емес, салыстыру немесе категориялық пайымдау арқылы жасалады. Сондықтан мақал-мәтелдердегі гипербола көбінесе антитезамен қатар жүреді. Қарама-қарсы қою – іс-әрекеттердің, қасиеттердің, белгілердің қарама-қарсы бағытын білдіретін мақал-мәтелдер мазмұн жағынан троп түрлерінің ішінде талданады. Жеке троп түрі ретінде қарастырылмайды. Орыс тілінде: «Плача будешь арык рыть, смеясь будешь воду пить»; «Умей не только брать, но и отдавать»; «Хорошие люди умирают, а дела их живут»; «А съедим, так и вам дадим»; «Старость почитать – молодости долг»; «Подальше положишь, поближе возьмешь»; «Не радуйся чужой беде, когда своя на гряде». Қазақ тілінде: «Жастық көкке, кәрілік жерге қаратады»; «Аяғы үлкен тигенін киеді, аяғы кіші сүйгенін киеді»; «Түйедей бойың болғанша, түймедей ойың болсын»; «Жас кезімде бейнет бер, қартайғанда зейнет бер». «Көне сөз – жаңа сөздің қазығы»; «Кәрі келсе асқа, жас келсе іске»; «Жақсы жаныңа жолдас, жаман малыңа жолдас»; «Еңбекқор ұйқысынан ширап тұрады, еріншек ұйқысынан қирап тұрады» «Екі жақсы қосылса, қыл өтпейді арадан, екі жаман қосылса, қол кетпейді жағадан».

Мақал-мәтелдердегі қарама-қарсылықты зерттей отырып, антонимия сөздердің мағынасына қарама-қайшылық қана емес, сонымен бірге адамдардың көрнекті түрде сөйлеуіне үлкен мүмкіндік беретін маңызды әдіс деп тұжырымдаймыз. Қарама-қарсы айтылған ойлары бар мақал-мәтелдер тез есте сақталады.

Іс-қимыл әрекеттің кезектілігі де троп түрлерінің ішінде кіреді, жеке троп түрі ретінде қарастырылмайды. Мақал-мәтелдердің ішінде көп кездескендіктен осы екі түрін атап өтіп, көрсетуді жөн санадық. Орыс тілінде: «День мечется, день бесится, день на карачках лазит»; «Семь раз отмерь, один отрежь»; «Бежать впереди паровоза»; «Попередь батьки в пекло»; «Быстро сказка сказывается, да не быстро дело делается»; «Арымақ, семірмек көңілден»; «Жуан жіңішкергенше, жіңішке үзілгенше»; «Тай тайға жеткізер, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер, ат мұратқа жеткізер». Мақал-мәтелдер адамды сипаттайтын, оның сезімдерін, ойлары мен қоғаммен байланысын жеткізетін құрал ретінде қызмет етеді деп айтуға болады. Көбінесе олар салыстыруға, растауға, дәлелдеуге немесе сендіруге бағытталады. Бүгінгі таңда замандастарымыз мақал-мәтелдерді жиі қолданады, оларды қолдану сөйлеуді толыққанды етеді. Оларды дұрыс пайдалану біздің тәрбиемізді, сауаттылығымызды, мәдениетіміз бен білімділігімізді көрсетеді.

Қорытынды және тұжырым

Мақал-мәтелдердің қолданылуын зерттей отырып, ежелгі уақытта пайда болған бұл жанр ұзақ даму жолынан өтті деген қорытындыға келеміз. Халық оларға өз тәжірибесін енгізіп, ең құнды пікірлерін білдірді. Халық осы мақал-мәтелдерге деген көзқарасын өзі жасаған мақал-мәтелдерде көрсетті. Мақал-мәтелдер қазақ және орыс халықтарының өмірлік бақылауларын, оның моральдық заңдарын ғана емес, сонымен бірге талантын, айналасындағы әлемге деген өзіндік көзқарасын да көрсетеді. Уақыт сынақтарына төтеп бере отырып, олар біздің сөйлеуімізді безендіруді, оған ерекше өзіндік ерекшелік пен ерекше экспрессивтілік мән беруді, өмірдің әртүрлі көріністерін дәл және нақты сипаттауға мүмкіндік беруді жалғастыруда.

Зерттеу жұмысымызда қазақ және орыс тілдеріндегі 300-ге жуық мақал-мәтелдер талданып, топтастырылған. Жалпы мақал-мәтелдер туралы зерттеу жұмыстары көп. Алайда, қазақ және орыс тілдеріндегі антропоцентрикалық мақал-мәтелдер туралы ғылыми еңбектер жоқтың қасы. Қазақ және орыс тілдеріндегі антропоцентрикалық мақал-мәтелдер туралы 2007 жылы Р.Д.Тажимаева «Семантика и структура антропоцентрических пословиц казахского и русского языков» деген тақырыпта орыс тілінде

кандидаттық диссертация қорғаған. Бұл қазақ және орыс тіліндегі мақал-мәтелдерді салыстырмалы түрде зерттеудегі алғашқы ғылыми жұмыстардың бірі.

Әдеби тілдің байлығы мен мәдениетін, көркемдігі мен бейнелілігін артыратын лексикалық категориялардың бірі – мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдердің қалыптасуына өмірдегі белгілі бір оқиғалар негіз болады да, олар кез-келген халықтың мәдени дәстүрін, әдет-ғұрпын, мекендеген географиялық ортасын, діни наным мен дүниетанымының қалай қалыптасқандығын көрсетеді. Мұндағы тақырыптық топтар әр халықтың тіршілігіне, дүниетанымы мен рухани болмысына байланысты. Сондықтан, қай тілде болмасын мақал-мәтелдерді оқып, үйрену – сол тілде сөйлейтін халықтардың міндеті. Өйткені тілдік туыстығы жақын тілдердегі сөздердің дыбысталуы өзгерсе де, сөз өзгерсе де мақалдар-мәтелдер түпкі мағынасын, айтайын деген ойын өзгертпейді. «Ана тілін ұмытқан адам өз халқының өткенінен де, болашағынан да қол үзеді» – деп Ғ.Мүсірепов айтқандай, өткенімізден тағылым алып, мақал-мәтелдердей ұлттық тіліміздің асыл қазанасынан қол үзбей, тереңіне бойлай білу парыз.

Қорытындылай келе, мақал-мәтелдер тек сөздің тек сыртқы сұлулығымен ғана емес, ішкі тереңдігімен де ерекшеленеді. Мақал-мәтелдердегі аллитерация мен ассонанстар, яғни дыбыстық қайталаулар сөз ажарын арттырып, оны әсерлі ету, сол арқылы сөз мағынасын шебер жеткізу үшін тиімді. Бұл тәсілдер мақал-мәтелдерді көріктендіріп, эмоционалдық-экспрессивтілік қуатын күшейтуде маңызды рөл атқарады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы: Мақал-мәтелдердің лексикалық көркемдік тіл ерекшеліктеріне талдау жасалып, олардың қол-

даныс қызметі сараланды. Олар: мақал-мәтелдердің бейнелегіш көркемдік тәсілдердің мол қолданылатындығы айқындалып, ұлттық танымдық қызметі ашылды; мақал-мәтелдердің дүниенің тілдік бейнесін айғақтаушы этномәдени бірліктер ретінде мәні ашылды; қазақ және орыс тілдерінің антропоцентрлік мақал-мәтелдерінің ұлттық және әмбебап қасиеттері анықталды. Демек, алғаш рет қазақ және орыс тілдерінің антропоцентрлік мақал-мәтелдерінің көркемдік тіл ерекшеліктері, ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталып, талданды. Мақал-мәтелдердегі көркемдік тіл ерекшеліктері төмендегідей: а) Троптың түрлері – бұл екі тілде де қысқа мәтінді жарқын және мәнерлі етудің тиімді және жиі қолданылатын тәсілі; ә) қай тілде болмасын көркемдеуіш құралдардың мына түрі көп немесе аз деп шешім шығаруға болмайды; б) қазақ, орыс мақал-мәтелдеріндегі тілдік көркемдегіш құралдар, оларды қолданудың тиімділігін көрсетеді; в) екі тілдегі мақал-мәтелдерде де көркемдегіш құралдардың барлық түрлері кездеседі.

Кез-келген халықтың даналығы мен рухы сол халықтың мақал-мәтелдерінде анық көрініс беретіні ертеден мәлім. Ал басқа тілдегі мақал-мәтелдерді біліп, түсіну – бұл тілді жақсы меңгеруіне көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар басқа халықтың ой-санасын және мінез-құлқын түсінуіне көп үлес қосады.

Мақала АР09058073 «Заманауи ақпараттық технологияларды қолдана отырып, қазақ мәдениеті мен тілін үйренуге арналған, ағылшын тілді аудиторияға бағдарланған оқу-әдістемелік құралдарды әзірлеу» атты 2021–2023 жылдарға арналған мемлекеттік ғылыми жобаларды қаржыландыру бағдарламасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер

- Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, Ғылым, -1988. – 200 б.
 Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – Москва, Наука, - 1988. – 236 с.
 Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы, Мектеп, 1978. – 198 б.
 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Ғылым, - 1992. – 267 б.
 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 318 б.
 Жұмағалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1969, 243 б.
 Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1966. – 208 б.
 Ефимов А.И. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1969. – 262 с.
Тұрманжанов Ө. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Раритет, 2004. – 267 б.
 Сайлова А. Т. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Ғылым, 205. – 178 б.
Нысаналин А. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы: ҚАЗ ақпарат, 2004. – 188 б.
 Даль В.И. Пословицы русского народа. – М. – 431 с. 1997.
 Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. – М., – 575 с. 2002
 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., – 606с. 2004

- Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия – Л. –318с.1987
- Қайдар Ә. «Халық даналығы». – Алматы, – 210 б. 2004
- Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы – Алматы, Сардар, - 2014.- 520 б
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ғылым. – 279 .1991
- Oxford Advanced learner’s dictionary. Oxford University Press, 2001. (in English). www. Amazon.com De Proverbial – Issue 3: 1996, Issue 4: (in English).
- Baldwin, Chris. (2008). Oxford Dictionary of literary terms. Oxford University Press. New York. ISBN 978– 0–19–920827–2. (in English).
- Kevin, Edward. (1999) Dictionary of literary and thematic terms. Checkmark Books. New York. ISBN 0–8160–4394–9. (in English).
- Forsyth, Mark. (2014). Oratorical words. Berkeley Publishing House / Penguin Publishing House. New York. ISBN 978–0–425–27618–1.(in English).
- Corbett, Edward P. and Connors, Robert J. J. (1999). Style and details. Oxford University Press. New York, Oxford. ISBN 0–19511543–0.(in English).

Reference

- Ahmanova O.S. (2004) Slovar lingvisticheskikh terminov. [Dictionary of linguistic terms] – M. –606 s (in Russian).
- Baitursynov A. (1989) Shyǵarmalary. [Works] – Алматы: Jazýshy – 318 s. (in Kazakh).
- Dal V.Í. (1997) Poslovisy russkogo naroda. [Proverbs of the Russian people] – M. –431s. (in Russian).
- Dal V.Í. (2002) Tolkovyi slovar russkogo yazyka. Sovremennaya versia. [Explanatory dictionary of the Russian language. Modern version] – M. –575 s. (in Russian).
- Efimov A. I.(1969) Stilistika russkogo yazyka [Stylistics of the Russian language] – M. Prosveshchenie . – 262 s. (in Russian).
- Zhumagaliev K. (1969) Ádebiet teoriasy [Theory of literature]. – Алматы, 243 s. (in Kazakh).
- Kruglov G. (1987) Russkoe narodnoe poeticheskoe tvorchestvo: Hrestomatia/ [Russian folk poetic creativity: Textbook] – L. –318 s. (in Russian).
- Qaidar A. (2004) «Halyq danalygy» [Folk wisdom] – Алматы. –210 b (in Kazakh).
- Qaidar A. (2014) Gylymdaǵy gumyr [Life in Science] Maqalalar, baiandamalar jinaǵy – Алматы, Sardar, - 520 b (in Kazakh).
- Qabdolov Z. Sóz óneri.[The Art of the Word] – Алматы. Gylym,– 267 b. 1992(in Kazakh).
- Qazaq tılı tarihi leksikologiasynyñ maseleleri (1988) [Problems of historical lexicology of the Kazakh language] – Алматы, Gylym, – 200 b (in Kazakh).
- Qońyrov T. (1978) Qazaq teńeyleri [Kazakh equality]. – Алматы. Mektep, –198b (in Kazakh).
- Qońyratbaev A. (1998) Qazaq folklorynyñ tarihy [History of Kazakh folklore] – Алматы. Gylym.–279 b. (in Kazakh).
- Nysanalın A. (2004) Qazaqtyñ maqal-matelderi. [Kazakh proverbs and sayings] – Алматы: QAZAqparat. 188 b (in Kazakh).
- Permakov G.L. (1988) Osnovy strukturnoi paremiologii [Fundamentals of structural paremiology] – Moskva, Nauka, 1969. – 236 s (in Russian).
- Hasanov B. (1966) Qazaq tilinde sózderdiñ metaforaly qoldanylyy. [Metaphorical use of words in the Kazakh language] – Алматы. Mektep. – 208 s. (in Kazakh).
- Sailova A. T. (2005) Qazaqtyñ maqal-matelderi.[Kazakh proverbs and sayings] – Алматы. Kospendiler, 178 b(in Kazakh).
- Türmanjanov O. (2004) Qazaqtyñ maqal-matelderi. [Kazakh proverbs and sayings] – Алматы: Raritet, – 267 b. (in Kazakh).
- Ray J. English Proverbs (2001) Oxford Advanced learner’s dictionary. Oxford University Press. (in English). www. Amazon.com De Proverbial – Issue 3: 1996, Issue 4: (in English).
- Baldwin, Chris. (2008). Oxford Dictionary of literary terms. Oxford University Press. New York. ISBN 978–0–19–920827–2. (in English).
- Kevin, Edward. (1999) Dictionary of literary and thematic terms. Checkmark Books. New York. ISBN 0–8160–4394–9. (in English).
- Forsyth, Mark. (2014). Oratorical words. Berkeley Publishing House / Penguin Publishing House. New York. ISBN 978–0–425–27618–1. (in English).
- Corbett, Edward P. and Connors, Robert J. J. (1999). Style and details. Oxford University Press. New York, Oxford. ISBN 0–19511543–0. (in English).